

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Монографія

Київ – 2017

УДК 303.446.4:165.192(100+477)

ББК 63.1

Ц57

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 12 від 27 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

Ячменіхін Костянтин Михайлович, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор;

Кривошея Ірина Іванівна, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, доктор історичних наук, професор.

Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: моногр. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. О.О. Салати. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 288 с.
ISBN 978-617-658-025-6

Монографія присвячена аналізу наукових підходів до вивчення історичного процесу та суспільного розвитку. Автори намагаються дати відповіді на деякі питання дослідження історії через застосування формаційного та цивілізаційного підходів, дотримуючись головних принципів об'єктивності та історизму. Здійснено аналіз традицій вітчизняного та зарубіжного історіописання, зокрема дослідження окремих питань історії України, методологічних засад історичного пізнання.

Для професійних істориків, учителів і студентів, а також усіх, хто цікавиться історією як наукою.

УДК 303.446.4:165.192(100+477)

ББК 63.1

ISBN 978-617-658-025-6

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017
© Автори публікацій, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

Розділ I

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ У СВІТЛІ ЦИКЛІЧНОЇ ТА ЛІНЕАРНОЇ ТРАДИЦІЙ ІСТОРІОПИСАННЯ

Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії <i>Салата О.</i>	9
Цивілізаційні виміри історії в творчості А. Тойнбі та сучасність <i>Левітас Ф., Ладний Ю.</i>	21
Історичне порівняння як фундамент історичної антропології: феноменологічні розвідки <i>Бережна С.</i>	39
Історико-типологічний метод як засіб подолання теоретичних суперечностей цивілізаційного підходу <i>Мостяєв О.</i>	48
Два світи, два цивілізаційні вибори: Річ Посполита та Московська держава в науковій інтерпретації В.В. Новодворського <i>Самойленко О.</i>	68
Традиционные методы исторической науки в научном творчестве В.О. Ключевского <i>Матюшевская М.</i>	83
Історіографія дослідження нацистського молодіжного руху (від Веймарської республіки до Третього рейху) <i>Давлетов О.</i>	92

Розділ II

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

25 років незалежності України: поступ, досвід, перспективи <i>Удод О.</i>	103
Україна-Русь як цивілізаційний кордон Європи в ідеях Францішека Духінського <i>Луняк Є.</i>	155
Українське питання в контексті великої війни: перспективи вирішення <i>Головченко В.</i>	178
Теорія православної цивілізації в системі філософських поглядів Ф. Прокоповича <i>Шалашина Н.</i>	198
Цивілізаційний дискурс у трактовці істориків-позитивістів підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. <i>Богдашина О.</i>	217
Методологічні засади історичного пізнання: спостереження на ґрунті новітньої української історіографії <i>Острянка А.</i>	236
Цивілізаційний підхід до викладання і вивчення всесвітньої історії на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів України <i>Орлова Т.</i>	269
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	285

Розділ I

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ У СВІТЛІ ЦИКЛІЧНОЇ ТА ЛІНЕАРНОЇ ТРАДИЦІЙ ІСТОРІОПИСАННЯ

Салата Оксана (Київ, Україна)

СВІТОГЛЯДНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ ФОРМАЦІЙНОГО І ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДІВ ДО ІСТОРІЇ

Цивілізаційне осмислення історії дозволяє створити більш цілісне і повне знання про Україну та українство як складники європейської та світової цивілізації, акцентувати увагу не на соціально-економічному й політичному аспектах, а на світоглядно-культурних і духовно-ціннісних.

Історики повинні розуміти, що накопичений людством досвід духовного освоєння історії при всій відмінності світоглядних і методологічних позицій виявляє багато спільних рис, а досліджується єдиний об'єкт у його багатоманітті — людство.

У цьому контексті варто звернути увагу на деякі аспекти:

По-перше, історія розглядається як процес, який розгортається в реальному просторі і часі. Він протікає в силу певних причин. Саме вони, де б їх не шукати, є чинниками, що зумовлюють рух історії і її спрямованість.

По-друге, уже на ранніх етапах осмислення шляхів і доль різних країн і народів, цивілізацій і конкретних національних товариств виникає проблематика, пов'язана з тим чи іншим розумінням єдності історичного процесу, унікальності і своєрідності кожного народу, кожної цивілізації.

По-третє, у багатьох вченнях історія носить явний або прихований телеологічний характер.

По-четверте, є непереборне прагнення проникнути в характер руху історії. Тут також виникла своєрідна дихотомія — лінійний або циклічний рух.

По-п'яте, історія досягається як процес, що має свої стадії (етапи і т.п.) розвитку. Одні науковці відштовхуються при цьому від аналогії з живим організмом (дитинство, юність та ін.), інші беруть за основу виділення стадій особливості розвитку будь-яких елементів або сторін буття людей (релігії, культури або, навпаки, знярядь праці, власності і т.п.)¹.

Нарешті, історія завжди осмислюється під сильним впливом соціокультурних чинників. Першорядну роль зазвичай грала національно-державна, соціально-класова та культурно-цивілізаційна орієнтація науковців. У цілому на сьогодні визначилися два методологічних підходи. Один — моністичний, інший — цивілізаційний або плюралістичний. У рамках першого виділяються дві концепції — марксистська і теорія постіндустріального суспільства. Марксистська концепція пов'язана з визнанням способу виробництва в якості основної детермінанти суспільного розвитку і виділенням на цій основі певних стадій або формацій (звідси інша її назва — формаційна); концепція постіндустріального суспільства висуває в якості основної детермінанти технічний фактор і розрізняє в історії три типи суспільств: традиційне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне та ін.) суспільство.

В основі цивілізаційного підходу виділяється безліч концепцій, побудованих на різних аспектах.

Основна ідея моністичного підходу — єдність людської історії та її прогрес у формі стадіального розвитку. Засаднича ідея другого — заперечення єдності історії людства і його прогресуючого розвитку. Згідно з логікою цього підходу існує безліч історичних утворень (цивілізацій), слабо або взагалі не пов'язаних один з одним. Усі ці утворення рівноцінні. Історія кожного з них унікальна, як унікальні вони самі.

Учення Маркса про суспільство в його історичному розвитку носить назву «матеріалістичне розуміння історії». Основними поняттями цього вчення виступають суспільне буття і суспільна свідомість, спосіб матеріального виробництва, базис і надбудова, суспільно-економічна

¹ Формації або цивілізації? <http://bibliograph.com.ua/filosofia-istorii/75.htm>

формація, соціальна революція. Суспільство являє собою цілісну систему, всі елементи якої взаємопов'язані і знаходяться у відносинах суворої ієрархії. Основою суспільного життя або фундаментом суспільства виступає спосіб виробництва матеріального життя. Він обумовлює «соціальний, політичний і духовний процеси життя, взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»². У структурі способу виробництва головне значення мають продуктивні сили і насамперед знаряддя праці (техніка). Їх вплив на інші сфери суспільного життя (політику, право, мораль та ін.).

К. Маркс в загальному і цілому залишився в рамках глобальних уявлень свого часу про історію (як вони розвиваються, наприклад, в філософії Гегеля: світова історія характеризується безпосередньою єдністю, в ній діють загальні закони, вона має певну спрямованість розвитку).

Згодом вчення Маркса набуло широкої популярності. З енергією новоявленої релігії воно здобувало уми і серця людей в самих різних країнах. Але разом із популярністю нового соціального вчення стала наростати і його критика. Вона почалася ще за життя Маркса і особливо посилилася на рубежі XIX–XX ст. Варто зазначити: окремі європейські історики вважають, що вплив Маркса на історичні процеси був негативним. Зокрема, британський історик С. Себаг-Монтефіоре в своїй статті «Чудовисько на ім'я Маркс», опублікованій 2005 р. в газеті Daily Mail вказує на те, що саме марксизм послужив теоретичним обґрунтуванням для тоталітарних комуністичних режимів XX ст.:

Жодне філософське вчення з часів Адама не служило виправданням для такої кількості вбивств, [як теорії Маркса]. ... Без Маркса у Леніна і Сталіна не було б ідеології, що дозволила їм розв'язати терор проти власної країни, жертвами якого стали 60 мільйонів чоловік. ... Без Маркса не було б ні Холодної війни, ні «залізної завіси», ні ГУЛАГу³ (Себаг-Монтефіоре. «Чудовисько на ім'я Маркс»).

Певну роль у виявленні обмеженості марксової концепції історії зіграли роботи російських мислителів М. Бакуніна, М. Михайловського, П. Струве, Н. Бердяєва та ін. Характерна в цьому сенсі біографія багатьох видатних російських мислителів Срібного віку (того ж П. Струве,

² Философия истории. Под ред. Панарина А.С. — М. : Гардарики, 1999. — С. 294.

³ Симон Себаг Монтефиоре. Сталин. Двор Красного монарха. — СПб. : Олма-Пресс, 2005. — С. 127.

Н. Бердяєва, а також О. Булгакова, С. Франка та ін.). Всі вони були спочатку марксистами, але незабаром розчарувалися в цьому вченні і перейшли на інші позиції. Після революції в Росії в жовтні 1917 р., що пройшла під прапором марксизму, і особливо після 1945 р., коли марксизм став офіційною ідеологією в цілому ряді країн, критика вчення Маркса стала надзвичайно важливим напрямом в ідеологічній боротьбі західного світу проти країн, які взялися здійснювати соціалізм на практиці.

Більше 70 років марксизм був офіційною ідеологією в Радянському Союзі. Зрозуміло, критикувати її було неможливо, вона сприймалася як єдиний підхід до осягнення світового історичного процесу. Однак у кінці 80-х — на початку 90-х років окремі вчені починають критично осмислювати марксистську формаційну теорію. За ступенем критичного настрою в ставленні до формаційного вчення можна умовно виділити два основних напрямки. Представники першого вважають, що основні положення марксистського підходу до історії не витримали перевірки історичним досвідом, тому його слід замінити новим, у корені відмінним підходом. Представники другого — заперечують необхідність такої заміни. Марксизм, вважають вони, зберігає своє значення як філософсько-історична теорія, хоча і потребує оновлення, наполягають на необхідності розрізняти власне формаційну теорію і формаційний редуccionізм як її особливу форму. Сутність формаційного редуccionізму вбачається в зведенні всього багатства і різноманіття життя людей до формаційних характеристик, тобто до способу виробництва, бази і надбудови, класової боротьби та ін.⁴

Основні пункти критики формаційної теорії, висунуті представниками першого напрямку? Мабуть, найбільш концентровано вони викладені в статтях істориків А.Я. Гуревича і М.А. Барга на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. Розглянемо їх.

1. Формаційна теорія, розроблена на матеріалі історії Західної Європи без достатніх підстав перенесена на всесвітню історію. Реальні тенденції і форми розвитку суспільств у багатьох регіонах і країнах світу, перш за все Сходу, не вкладаються в схему п'яти формацій. Це відчув ще сам Маркс, який висунув проблему азіатського способу виробництва, але так і не вирішив її.

⁴ Горинов М. Исторические журналы. Вторая половина 1991 года // Свободная мысль. — 1992. — № 4. — С. 115–117.

2. Формацийна теорія в якості основної детермінанти історичного життя виділяє лише один її аспект — соціально-економічний. Однак переконливо продемонструвати універсальну залежність духовного життя і культури від матеріальної історії суспільства, зокрема, по лінії «базис — надбудова» не вдається.

3. Теорія формацій ґрунтується на визнанні одноукладності суспільства. Але реальна історія свідчить, що багатоукладність є закономірністю чи не будь-якого суспільства. Причому жодному з укладів приписувати визначальну роль немає підстав.

4. Формацийна теорія націлена на макросоціологічний аналіз історії та ігнорує мікросоціологічний, що створює ґрунт для зближення соціально-економічного дослідження з дослідженням цінностей, норм поведінки, колективної свідомості, релігійних установок і картин світу, закладених у свідомості людей їх культурою.

Близьку, хоча й менш радикальну, позицію, на думку Панаріна, займає М.А. Барг⁵. У його аргументації є кілька додаткових моментів.

1. При формацийному підході картина соціальної структури суспільства настільки збіднюється, що всі соціальні прошарки за межами основних класів-антагоністів виступають по суті як маргінальні елементи. Вся багатопланова соціальна структура так чи інакше підтягується до класів-антагоністів.

2. При аналізі духовної культури формацийний підхід орієнтує на зведення всього її багатства до відбиття інтересів основних антагоністичних класів, ігноруючи великий субстрат загальнолюдських ідей і уявлень, моральних цінностей, які формувалися протягом всієї історії цього народу, етносу і не можуть бути зведені до жодного класового початку.

3. Формацийний аналіз зводить державу до ролі інструмента політичного панування експлуаторського класу, що далеко не вичерпує його суті. Сукупність неформаційних функцій держави (усоблення народності, правосуддя і справедливості, хранитель цілісності суспільства, арбітр у суперечці між загальними та приватними інтересами та ін.) перетворює його в величезної сили соціально-творчий фактор, який в рамках формацийного підходу не може бути адекватно осмислений.

⁵ Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вопросы философии. 1990. № 11; Барг М. Цивилизационный подход к истории // Коммунист. — 1991. — № 3.

4. При формаційному підході функціонально збідненою виявляється роль духовної сфери суспільства⁶.

Загальний висновок М. Барга свідчить про те, що формаційний підхід до історії не може претендувати на глобальну евристичну функцію в історичному пізнанні ззагалі, оскільки залишає поза увагою безліч елементів і зв'язків суспільства як системи, які тим самим не знаходять в моністичному погляді на історію свого адекватного пояснення.

При цьому вчені спробували визначити зміст цивілізаційного підходу. На їх думку, головна відмінність полягає в розкритті сенсу будь-якої історичної епохи «через її людський вимір», на передній план виходить історія ментальностей, тобто розповсюджених в соціальному середовищі умонастроїв, неявних установок думки і ціннісних орієнтацій, автоматизмів і навичок свідомості.

У цьому випадку цивілізаційний підхід орієнтує дослідника на пізнання минулого «через усі форми об'єктивації суб'єкта історії». Концепція цивілізації, включаючи як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти історії, вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології, яка дозволяє представити історичний процес в динамічному сполученні об'єктивно-заданого і суб'єктивно-вольового початків. Вона дозволяє також подолати дроблення історичної науки на приватні дисципліни, щоб розглядати людину не в тій чи іншій її ролі (економічній, класовій, політичній та ін.), в її цілісності. Саме звідси і випливає потреба в категорії «цивілізації», яка містить у собі необхідну інтегративну потенцію як в рамках національної, так і в рамках всесвітньої історії. Нарешті, цивілізаційний підхід відкриває можливість вивчення багатоваріантності шляхів суспільно-історичної еволюції різних регіонів планети, країн і народів, тоді як в формаційному підході універсальність цієї еволюції досягається ціною позбавлення народів їх історичної індивідуальності.

На особливу увагу заслуговує «людський вимір» історії — виявлення ролі духовних, психологічних, моральних чинників. Немає сенсу заперечувати і проти «історії ментальностей» як предмета історичного дослідження. Проблема цілком реальна і слабо вивчена. Але не можна зводити до неї весь предмет історичного пізнання.

Наприклад, як історик стане виявляти «таємний план суспільної свідомості»? Він — не психолог, з людьми — суб'єктами минулої

⁶ Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». — М., 1993. — С. 10–11.

історії — поспілкуватися можливості не має. Залишається одне — судити про «невні установки думки і ціннісні орієнтації» щодо дій людей (за формами об'єктивації). А оскільки історик має справу з масовими процесами, він змушений буде зводити дії індивідів до дій деяких соціальних спільнот або груп (класів, верств та ін.), до громадських рухів. Іншими словами, узагальнювати, винаходити якісь абстрактно-логічні концепції (схеми, моделі) історичного процесу. Природно, він буде прагнути до створення концепції з високою роздільною здатністю пізнання. Але такі концепції виникають на основі широкого охоплення історичної дійсності, узагальнення великого емпіричного матеріалу.

Якщо сутність формаційного підходу до історії розкривається досить легко, оскільки формаційних теорія являє собою досить стале цілісне вчення, то з цивілізаційним підходом справа йде складніше. Єдиної цивілізаційної теорії як такої сьогодні в науці не існує. Сам термін «цивілізація» дуже багатозначний. Наприклад, в «Філософському енциклопедичному словнику» наводиться три його значення: 1) синонім культури; 2) рівень або ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури; 3) ступінь суспільного розвитку, вища за варварством. Останнім часом у середовищі вітчизняних істориків, філософів почастішали спроби якось упорядкувати, привести до певної логічно вивіреної системи існуючі концепції цивілізації. Але як визнає один з дослідників, прагнення перетворити «теорію цивілізацій в методологічну основу вивчення світової та вітчизняної історії» «знаходиться в протиріччі з недостатньою досліджуваністю самої теорії цивілізацій як предмета філософського та історичного знання, причин її виникнення та закономірностей розвитку, меж її застосовності. Однак говорити про «теорії цивілізацій» як єдиної наукової теорії поки що немає підстав. Сучасна історична та філософська наука пропонує нам різні теорії цивілізацій. А сам цивілізаційний підхід являє собою поки що лише набір подібних методологічних установок та принципів.

Вихідним у цивілізаційному підході виступає поняття «цивілізація». Що ж це таке? На думку одних вітчизняних дослідників, цивілізація є власне соціальна організація суспільства (т. б. відмінна від організації природної, родоплемінної), яка характеризується загальним зв'язком індивідів і первинних спільнот з метою відтворення і примноження суспільного багатства. На думку інших, цивілізація «є сукупність відносин між людьми однієї конфесії, а також між індивідом і державою, сакралізованою релігійною чи ідеологічною доктриною, яка

забезпечує стабільність і тривалість в історичному часі фундаментальних нормативів індивідуального і суспільної поведінки». Однак так визначити можна чи не будь-яке тривалий час існуюче співтовариство (що таке, наприклад, масонська ложа або сицилійська мафія?). На думку інших, цивілізація — «це спільнота людей, об'єднана основними духовними цінностями та ідеалами, має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, культурі, економіці і психологічне відчуття приналежності до цієї спільноти». Але важливо не допустити крайнощів, якщо у марксистському монізмі існує жорстка прив'язка до способу виробництва, то щоб у цивілізаційному розвитку наріжним каменем не став духовно-релігійний або психологічний початок.

У другій половині XIX — середині XX ст. для розуміння поняття «цивілізації», «цивілізаційний розвиток людства» вчені розробляють культурологічну концепцію. Авторами культурологічних теорій були М. Данилевський, Е. Мейер, П. Сорокін, О. Шпенглер, А. Тойнбі та інші, які не стали прихильниками європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу, а визнавали існування великої кількості культур і цивілізацій. Ці концепції розглядають цивілізацію як один із етапів творчих здобутків людства, а, окремі з них — як стадію занепаду й вимирання.

Є певні і відмінності та особливості у кожній, окремій концепції. Так, німецький вчений Освальд Шпенглер вважав, що культура — це явище з властивими тільки їй світовими цінностями, а російський вчений Микола Данилевський у своїй праці «Росія і Європа» розвиває теорію про існування культурно-історичних типів, які проявляються через релігійний, промисловий, політичний, науковий, художній розвиток, в основі яких лежать лише властиві їм цінності, наприклад: Греція — ідея прекрасного. Сенс історії мислитель бачить у виявленні позитивної діяльності культурно-історичних типів. Прогрес історії визначає в тому, щоб всесторонньо вивчити історичний досвід людини⁷. Цивілізаційна система М. Данилевського заснована в цілому на позиціях слов'яноцентризму.

Представником культурологічного підходу є також англійський історик Арнольд Тойнбі, який у праці «Дослідження історії» розглядає

⁷ Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский ; сост. послесловия й комментарии С.А. Вайгачева. — М. : Книга, 1994. — С. 574; Білан С.І. Форматійний і цивілізаційний підходи до історії / С.І. Білан // Гуманітарний вісник ЗДІА. — Випуск 24. — С. 193.

історію людства як круговерть локальних цивілізацій, що змінюють одна одну і представляється — як етап регресу. Здійснюючи порівняльне дослідження цивілізацій, він робить висновок, що всі суспільства можна розглядати як близькі в історичному часі і рівноцінні за своїм значенням. Кожне з них проходить схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загибелі⁸. Вчений вважає, що причиною занепаду цивілізацій є втрата гармонії між частинами, які утворюють цілісну єдність суспільства⁹.

У цей період у науковій думці починає формуватися концепція про цілісність історичного процесу — про історію як сукупність локальних цивілізацій, а саме поняття «цивілізації» пояснюється як спільності людей, об'єднаних за основними духовними цінностями.

Що ж все-таки слід розуміти під поняттям «цивілізація»? Ураховуючи еволюцію цього терміна, можна сказати, що цивілізації — це великі, довгостроково існуючі самодостатні спільноти країн і народів, виділених за соціокультурною основою, своєрідність яких обумовлена. Як правило, природними, об'єктивними умовами життя, в тому числі способом виробництва. Ці спільноти в процесі своєї еволюції проходять (тут можна погодитися з А. Тойнбі) стадії виникнення, становлення, розквіту, надлому і розкладання (загибелі)¹⁰. Єдність світової історії виступає як співіснування цих спільнот у просторі і в часі, їх взаємодія і взаємозв'язок.

На його думку, виділення цих спільнот становить, першу передумову цивілізаційного підходу до історії в його сучасному розумінні. Друга передумова — розкриття соціокультурного коду, що забезпечує існування і відтворення спільнот, їх своєрідність і відмінність один від одного¹¹. Ключовим поняттям тут є культура в усьому її різноманітті. І тут вже багато що залежить від того, які її аспекти виявляються в центрі уваги.

Цивілізаційний підхід до вивчення історії пропонує нам іншу схему дії особистості та суспільства в цілому. А саме: спочатку формується ідея окремої особистості потім суспільства, відповідно до неї з'являється розуміння форми буття, методи та засоби (у тому числі й матеріальні) завдяки яким можна цю ідею реалізувати. Особистість

⁸ Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. — М. : Прогресс, 1991. — С. 194.

⁹ Там само. — С. 276.

¹⁰ Там само. — С. 284.

¹¹ Там само. — С. 524.

свідомо визначає траєкторію своєї діяльності і усвідомлює чого вона прагне. А це означає, що виробничі відносини є важливою складовою розвитку будь якого суспільства, але не є основним чинником реалізації ідеї, як свідчить марксистська концепція розвитку людства. Таким чином в основі діяльності і розвитку людства і кожної особистості зокрема лежить її розуміння своєї ролі у суспільстві, усвідомлення свого шляху.

Не обійшли увагою цивілізаційний підхід і сучасні історики. Так, відомий український історик, культуролог Ю.В. Павленко вважає, що цивілізація являє собою конкретно-історичну унікальну самодостатню поліетнічну систему, розуміння якої потребує врахування як її стадіального положення і належності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис і ознак, що не можуть бути дедуктивно виведені з загальнотеоретичних міркувань¹².

Іншим визначенням поняття цивілізації, яке теж набуло досить широкого поширення в подальшій роботі вітчизняних істориків, стало посткласичне («монадо логічне») визначення цивілізації, запропоноване відомим вітчизняним філософом І.В. Бойченком. Сутність його полягає в тому, що кожна з історичних цілісностей, зокрема цивілізацій, розглядається вже не тільки в полілінійному аспекті, а саме як принципово нелінійне утворення монадного характеру¹³.

Наразі в історичній науці України відбувається складний період методологічного переходу. За останній півтора десятиліття у вітчизняних історичних дослідженнях кардинальним чином змінилися концептуальні підходи до вивчення історичного процесу. Широко застосовуються нові методи наукового аналізу і різноманітний інструментарій творчого пошуку¹⁴. Поступово в історичних дослідженнях українських вчених останніх років все більше застосовується принципово новий для вітчизняних гуманітарних наук цивілізаційний підхід або його творче поєднання зі стадіальним підходом.

¹² Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ : [моногр.] / Юрий Витальевич Павленко. — К. : Феникс, 2002. — С. 11, 29, 104.

¹³ Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. — С. 321.

¹⁴ Гецко Ю.Ю. Цивілізаційний підхід в українській історичній науці [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/libs/statya/4269-tsvivilizatsijnij-pidhid-v-ukrayinskij-istorichnij-nautsi.html>

Звернення значної частини професійних українських істориків до методології та методів цивілізаційного підходу забезпечило справжній якісний прорив у вітчизняній історичній науці. Вперше склалися умови для наукового осмислення і визначення місця і ролі українського народу і його держави у світовій і європейській цивілізації, цивілізаційних взаємозв'язках і взаємовпливах між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем і багатьох інших ключових для сучасності проблем, насамперед — для здійснення оптимального історичного вибору українською нацією¹⁵.

Аналізуючи обидві концепції необхідно визнати, що розглядаючи суспільний розвиток з різних позицій, загалом формується цілісна картина історичного процесу: формаційна теорія показує історичний процес з точки зору епохи становлення індустріального суспільства; цивілізаційна концепція розкриває історичний процес з точки зору епохи постіндустріального суспільства. На нашу думку, обидві концепції представляють розвиток соціальної історії та соціальної філософії. Якщо формаційна теорія розкрила тільки частину істини, то цивілізаційна концепція розширила горизонти пізнаного. Але розширивши горизонти пізнаного, вона показала як багато питань ще потребують вивчення.

Цивілізаційна концепція повинна впливати і на політичне мислення. Будь-яка політична подія, будь-який політичний крок повинен розглядатися в інтересах не лише окремої держави, а й загальносвітової цивілізації в цілому.

Отже, формаційна концепція розвитку людського суспільства працює як теорія і як метод в рамках соціального континууму з XVII по XIX ст., в країнах Західної Європи, висвітлюючи процес генезису капіталізму. Поза межами цього простору-часу формаційна теорія не може повномірно висвітлювати історичний процес. Оскільки вона неповно відбила процес становлення індустріального суспільства, то формаційна концепція може стати одним з елементів цивілізаційної моделі індустріального суспільства.

В останнє десятиліття вітчизняна історична наука все більше звертається до цивілізаційного підходу вивчення історичного процесу. Він дає можливість подивитись на історію з позицій реалізації загальнолюдської ідеї та цінностей, побачити різні її грані і пояснити

¹⁵ Там само.

багато питань. Крім того, цивілізаційний підхід дає можливість виробити творче і вільне мислення, нове багатомірне бачення історії. Всесвітня історія постає перед нами як строката, барвиста картина варіантів розвитку людства, кожен з яких має свої переваги і недоліки. Разом з тим потрібно визнати: в науці про цивілізаційних підхід залишається багато суперечливих, невирішених питань.

Формаційний підхід, як відомо, бере за основу об'єктивно існуючі, незалежні від волі людини соціально-економічні відносини. Цивілізаційний підхід враховує найрізноманітніші аспекти історичного процесу, а крім того, привносить людський вимір, тобто найважливішим завданням є вивчення людини з його баченням світу, з його етичними і естетичними уявленнями, нормами поведінки в суспільстві, людини в самих різних його проявах і формах діяльності. При цьому формаційний і цивілізаційний підходи не виключають один одного. Вони, скоріше, доповнюють один одного, що, принаймні, елементи формаційного підходу можна включити в цивілізаційний аналіз, бо розвиток соціально економічних відносин — важлива частина цивілізаційного процесу.